

DELA BORISLAVA PEKIĆA U 13 KNJIGA

VREME ČUDA
HODOČAŠĆE ARSENIJA NJEGOVANA
USPENJE I SUNOVRAT IKARA GUBELKIJANA / ODBRANA
I POSLEDNJI DANI
KAKO UPOKOJITI VAMPIRA
ZLATNO RUNO I–VII
GODINE KOJE SU POJELI SKAKAVCI I–III
BESNILO
1999.
ATLANTIDA
SENTIMENTALNA POVEST BRITANSKOG CARSTVA
NOVI JERUSALIM
GRADITELJI
DRAME I, II

PEKIĆ

GRADITELJI

DELA BORISLAVA PEKIĆA U 13 KNJIGA
Knjiga 12

Copyright © 1995, Borislav Pekić
Copyright © 2014 ovog izdanja, LAGUNA

Kupovinom knjige sa FSC oznakom
pomažete razvoj projekta odgovornog
korišćenja šumskih resursa širom sveta.

SW-COC-001767

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

*Ove četiri knjige
o graditelju Isidoru Njegovanu
posvećujem svom ocu,
gospodinu Vojislavu Pekiću.*

Sadržaj

GRADITELJI	
IV Simfonija	9
GRADITELJI	
Prva knjiga	47
PRVA KNJIGA O ISIDORU	
Prvi deo	49
Siže i komentar romana	
GRADITELJI	269
Uvod.	271
VREME NEODREĐENO	
(Odlomak iz druge knjige romana GRADITELJI) . . .	283
<i>O autoru.</i>	301

GRADITELJI
IV Simfonija

„I reče narodu svojemu: gle, narod sinova Izrailjevih veći je i silniji od nas. Nego hajde mudro da postupimo sa njima, da se ne množe, i kad nastane rat da ne pristanu sa neprijateljima našim i da ne udare na nas i ne otidu iz zemlje. I postaviše nad njima nastojnike da ih muče teškim poslovima; i građaše narod Izrailjev faraonu gradove Pitom i Ramzes.“

(*Druga knjiga Mojsijeva*)

„Misao koja ga je vodila nije bila nemoguća, iako je bila natprirodna. Hteo je da isanja čoveka: hteo je da ga dosanja u potpunosti i sa svim pojedinostima, i da ga nametne stvarnosti.“

(Horhe Luis Borhes: *Kružne Razvaline*)

„Jer ponovi se ono što je bilo pre mnogo vekova. Razvaline svetilišta boga vatre biše uništene vatrom. U zori bez ptica vrač vide kako požar sa svih strana plavi zidove. Za trenutak pomisli da traži pribežište u vodama, ali ubrzo razumede da to smrt dolazi da kruniše njegovu starost i da ga oslobodi njegovih trudova. Poče da hodi po vatrenim jezicima. Oni mu nisu ujedali telo, oni su ga milovali i plavili bez vreline i bez sagorevanja. Sa olakšanjem, sa smernošću, sa užasom, shvati da je i on senka koju u tom trenutku neko drugi sanja.“

(Horhe Luis Borhes: *Kružne Razvaline*)

Evo, najzad je otkucao čas da i ja potražim svoje vreme, svoje izgubljeno vreme. Moje traganje, međutim, teško da će imati sreću da kao na kamen spoticanja iznad zakopanog blaga naiđe na naš život, istinski život, život konačno otkriven i razjašnjen, jedini život *stvarno* proživljen, o kome je sanjao Marsel Prust: potrošeno vreme nikada više neće biti pronađeno. Umesto njega, ispod crne zgure koju uminula zbivanja kao truo ćilim prostiru po dnu sećanja, ispod sasušenog humusa dana biće, kao s neispitanog arheološkog nalazišta – kakvog duhovnog Hisarlika, iskopana skeletna utvara prošlosti, međ grubim videlima nepoverljive sadašnjice rasuće se i razmrviti trošne mošti bez boje, bez sjaja i bez namene doli da nas privole na bogobojazno priznavanje sopstvene prolaznosti, a u onom ređem i srećnijem slučaju na mirenje sa tim nestalnim ustrojstvom bitka. Zauzvrat, ako budemo radini i žilavo odani neblagodarnom zanatu kopača vremena, možda ćemo između dva njegova susedna sloja, kao između dva spleljena listića zlatne vene, pronaći svoje mesto u nekom opštijem razmeštaju i upoznati sudbinu

čijom smo previšnjom voljom tamo dospeli. Bilo kako bilo, i ma šta proizašlo iz ovog uzbudljivog, opasnog i pomalo nekrofilnog truda koji prividno seća na buđenje mrtvaca, a mahom je samo zabijanje glogovog kolca u prošlost čije nas albino-vampirske oči žedne i naše krvi motre iz zasede, i puštanje njenog neuspokojenog leptirka da otrpne u ništavilo kome pripada, ma šta se, dakle, bude izleglo iz ove književne pustolovine (jer ni pisac, pošteno rečeno, nije kadar ni o njenom toku, a nekmoli o njenom neizvesnom završetku izneti išta поблиže), ona više ne može da se obuzda. Vaskrsli Lazar iz Vitanije ne može se ponovo poviti u svoj pomazani pokrov, vratiti pod gvožđem nedodirnut, sveže okrečen dolmen, a da se poricanjem čuda ne primame nesagledive posledice po nadu onoga koji se na svetogrđe drznuo. Pustimo stoga da sve teče po svojim unutrašnjim zahtevima, a sopstvenu inicijativu ograničimo na ispiranje, čišćenje i ređanje iskopina što ih uznemirena prošlost kao lavu isteruje iz svoje prenatrpane utrobe.

Potrebno je, međutim, upozoriti da je ovo što se sada sa izvesnom zebnjom prepušta sudu javnosti samo prva bušotina, tek okno ili izdvojen kop na tim neizmernim ledinama prošlosti, početna knjiga u sazvežđu, hronika koju će, kao gravitaciona sila, kao zajednička kičma, držati na okupu spori uspon i brzo propadanje kuće Njegovan-Turjaški, sa kojom pisca (kamo sreće da mogu reći letopisca ili zapisničara!) spaja srodstvo po sudbini više nego po krvi, budući da joj pripada samo skromnim četvrtim delom, pa i njime u razblaženom toku, i osećanje saučesništva više nego lično sudelovanje u događajima što će sa odgovarajućim podnebljem jednog uništavajućeg rata, jedne zastrašujuće revolucije i jednog uzbudljivog nazovi mira, biti opisani ne kao indiferentna istorija tako draga projektantima, paladinima i korisnicima

pobede, a tako mrska predvodnicima, sledbenicima i žrtvama poraza, već, ako mu pođe za rukom, kao patnja i radost, kajanje i blaženstvo, griža i nesvest, vera i sumnja, koje se, eto, obnavljaju u novom ruhu pomoću naročitog poretka drevnih, isluženih, izandalih reči. I kao što zvezde rasturene po maglinama ne nastaju u slučajnom trenu kad zaiskre u hijazmi okulara našeg teleskopa, a ipak, na neki način, za nas se tek tada razgorevaju, tako će i knjige-karike ovog lanca raspadanja, propasti, agonije i beznađa (neka mi za ove budenbrokovski nekrofilne reči ne zamere oni divljenja dostojni graditelji vizionari koji zaokupljeni konstruisanjem industrijskog modela za Prve Mohikance neće stići da se o taj lanac obese) biti objavljivane onim redom kojim budu pisane, a ne onim lažnim, konvencionalnim i naturenim redom kojim prošlost u njima postaje sadašnjost, a ova se bez smisla za nas srozava u takozvanu budućnost.

A da li se baš sve zbilo onako kako će biti predstavljeno, značajno je samo za merenje dubine raskola koji odvaja neutralne činjenice života od prisnih činjenica njihovog trpljenja, stvaran ali mrtav pejzaž od nestvarnog ali živog otiska što ga sa njega, kao sa voska, uzimamo; mrtav pejzaž ostaje da gnjije na zidu vremena, dok mi hitamo dalje sve novim i nepoznatijim predelima, odnoseći u duhu samo njegovu promenljivu, nepouzdanu i slobodnu kopiju. Ne smetnimo stoga sa uma – to će obezbediti da se *Graditelji* prime sa manje predrasuda – da je svačija memorija, a umetnička doslednije od drugih, samo izložba reprodukcija, počesto tek odlivak iz treće ruke, jedna izopačena, okrnjena i oronula retrospektiva pradavnih radova, kojoj sastavljač, taj samozvani kustos prošlosti, suverenom pristrasnošću izbora i tumačenja daje oblik, smer i svrhu. Pravi, dakle, smisao ove knjige, a i onih za koje se nadam da će je u budućnosti

slediti, kao što ona sledi tek jednu od mnogih nizbrdica na putu Njegovan-Turjaških u ambis društvene istorije, ili, da budem jasniji, onaj povoljniji smisao na koji kao na lisičiji trag pisac želi da uputi čitaoca, nije u pružanju nazovi verne slike jednog mrtvog vremena – u naporu da ostanem pravedan uspeo bih jedino da postanem bezosećajan – jer to vreme, uostalom, još uvek traje, a trajaće i kad nas više ne bude bilo; on je u autentičnosti osećanja tog vremena, i stoga, velim, samo stoga ima brutalnu prirodu obračuna. Sve i kada bih hteo, kada bih, uzmimo, sebi za cilj propisao da budem nepristrasan, nezavisan, nepristupačan, bezok kao terazijama opterećena Pravda u starovremskim sudištima, i da se pošto-poto uzdržim od nedostojnog uplitanja u ono što neskromno proglašavam stvarnošću, a što je samo jedna od njenih meni dostupnih izvesnosti, sasvim različita, pritom od neke njene druge, takođe punovažne i punopravne izvesnosti prijemčive recimo za vas (cilj, kako se vidi, i inače nedostižan), taj ravnodušan postupak, ni bogovima svojstven, ne bi bio izvodljiv: da ga primenim, morao bih najpre da se odreknem svoje ličnosti, čije se najčovečnije svojstvo sadrži baš u opredeljivosti i sposobnosti izbora. Između opasnosti da ne izaberem pravu istinu i pogibelji da je iznesem kao da me se ona nimalo ne tiče, nekom prevratničkom neodlučnošću zaveden, uputio sam se sredokračom na kojoj ću zacelo biti izložen dvostrukom riziku – da nesvesno zao biđem istinu ako je ima u obliku u kome jedno biće može da je shvati, i da se u to upustim bez dovoljno saosećanja.

Obično se veruje – ne znam išta lakoumnije od svođenja mašte na jedan uski kolosek – da svako opisivanje detinjstva ima memoarsku vrednost. Uzimam slobodu da izjavim kako u *Graditeljima* to nipošto nije slučaj. Međutim, iako svi događaji o kojima se ovde govori ne pripadaju autorovom

životu, a nekoji ni istoriji njemu bliskih osoba, ipak su osećanja u većini navrata njegova, ili bi bar bila da je on nesrećom sudeonik tih zbivanja, a u prvom redu isključivo njegovo je osećanje stvarnosti, ma kakvo ono bilo, ma kako se drastično ispoljavalo, i ma kako se neočekivano vremenom preinačavalo, svuda gde je izričito vezano uz njegovo ime. Za pisca, a čini mi se u odgovarajućoj meri i za svakog čoveka, nemoguće je da živi jednim i nepromenljivim životom: on je uvek pomalo i ono o čemu sanja ili piše (opet dakle sanja), kao što je ono o čemu sanja ili piše (sanja dakle opet) uvek pomalo i on. Bogaza u živom pesku beznadežnosti sa koje je gospođa Angelina Njegovan tražila, pa možda i našla Boga, nije li to ona ista stranputica na kojoj sam ga i ja tražio? Kad Isidor, njen sin mezimac, ostane bez njega, nije li to onaj isti nepopravljivi način na koji sam ga ja izgubio?

Sad moram da obuzdam pero i da svoje predstavljanje odložim za povoljniju priliku, jer me tišti jedno priznanje koje nerado činim ali bez ikakve sumnje dugujem. Prirodno, trebalo je da to učinim već u prvim pasusima ove ispovesti ali, sticajem okolnosti, početak je bio posvećen više knjigama koje tek nameravam da napišem nego ovoj koju sam, bez preterivanja, sačinio u „znoju lica svog“. A ta su obećanja, opet, razume se, prikrivena kajanja kojima pribegavaju pisci kad, odlazeći pero posle blagoslovene reči „Finis“, „Završetak“ ili „Kraj“ (ne znam da mi je ijedna druga tešnje za srce prirasla), zlovoljno moraju da konstatuju da ti pod konac postrojeni nizovi reči privedeni najzad kraju, ta mravlja vojska slova sva uterana u mravinjak pohabanih pojmova, za čija se konačna značenja nikad nećemo odlučiti, nije knjiga koju su nameravali da napišu, i da će njena urođena suština, u tek dovršenoj, svakako izvitoperena, u najmanju ruku nepotpuna, biti obelodanjena u nekoj idućoj. Trebalo

je, zacelo, već od prve da priznam da ovu, a naročito *ovakvu* knjigu nipošto nisam imao volju da napišem, i da sve do incidenta o kome će, samo strpljenja, uskoro biti reči, jedva da sam njenom junaku, dipl. inž. arh. Isidoru-Sidu Njegovanu, namenjavao više od usputne epizode u ispovednoj hronici koja, pod stendalovskim naslovom *Crveno i Belo*, nedovršena čami u fioci čekajući bolje dane. O tome da mu dodelim zasebnu knjigu, da mu ogradim takoreći lični feud, nije moglo biti ni govora, premda, istini za volju, u mnogim od svih javnih i privatnih izgleda Isidor je bio izuzetna, da ne kažem književno zahvalna ličnost, već i pre svoje začuđujuće odluke da učestvuje na konkursu što ga je CK SKJ i Glavni odbor SUBNOR-a, uz podršku svih masovnih organizacija, raspisao za monumentalni spomenik Revoluciji. Moja zapanjenost, razume se, za vas još uvek ništa ne znači, osim što i sama izaziva čuđenje. Pogađam li kad vas čujem kako se pitate čega ima neobičnog u tome što jedan ambiciozni, talentovani, ne ustežite se da kažete čak i genijalni mladi arhitekt poseže za temom koja će mu, ako bude uspeo, učvrstiti i onako cenjeno profesionalno ime i obezbediti visoko društveno priznanje, tako drago svim umetnicima? Ubrzo, međutim, uvidećete kako je ova naoko prirodna odluka (za svakog drugog graditelja ona bi to i bila) po Isidora postala i sama revolucionarna, ne manje kataklizmična i ne manje protivurečna od tajanstvenog pojma revolucije, sa kojim je imala da se uhvati ukoštac. U međuvremenu biće dovoljno ako sa verodostojnošću krunskog svedoka izjavim da je baš ta iznenađujuća odluka, doneta po svojoj prilici početkom oktobra 1965. godine, a tokom dvadeset četiri meseca istrajno sprovedena sve do svog još nepojamnijeg ishoda krajem oktobra 1967. godine, da je, tvrdim, upravo ta sporna i njegovim nazorima protivurečna odluka

(koliko sam ga poznavao, a može mi se verovati da sam ga poznavao svestranije od ma koga) prosula na Isidora neko prozračujuće, bezmalo rendgensko svetlo, i da se tek pod tim naknadnim premazom njegov do tada siv, nečitak i nevidljiv život obojio raskošnim nijansama trpljenja i nadanja, te postao transparentan i uočljiv (kao što mikrokosmički život bakterija postaje pristupačan ljudskom oku tek kada ga izazovemo Leflerovim metilenskim plavilom, karbol-fuksinom ili nekim preparatom Gram-Jansenove metode), čime je sebi izvojevao pravo da bude opisan, ako već ne i opravdan. Isidorova rešenost da Revoluciji sagradi spomenik, rešenost koja je po neverovatnosti podsećala na neuračunljivi naum žrtve da svom dželatu podigne spomen-ploču, gigantski memento na poprištu sopstvenog stradanja – a on nimalo nije sumnjao da će upravo njegov projekat biti izabran za izvođenje – tek kratko vreme prethodaše mom pristanku da ga uzmem za temu jednog beočuga u sagi o usponu i padu kuće Njegovan-Turjaški.

Bila je to, eto, tek iznuđena privola da ga smatram ravnopravnim po nesreći u izbegličko-doseljeničkoj povorci grkocincarskih Njegovana (po izvornoj transkripciji Nagoa ili Nakoa) iz Moskopolja, koji su, godine 1721. prognani od Alipaše Janjinskog, naselili podunavsko-mediteranski heksagram između Beograda, Segedina, Zagreba, Ljubljane, Rijeke (Fiume) i Dubrovnika, i u tom asimetričnom i osmotičnom šestouglu, tokom više od dvesta četrdeset godina (dvesta četrdeset šest, ako ćemo pravo), stigli da do cvata razviju sve svoje rasne i klasne osobine, i da najzad, pod, rekao bih, osvetničkom težinom sopstvene građevine, budu smrvljeni u prašinu. Nisam mu, dakako, dopustio da se u moj projekat o Njegovanima ugura preko reda, što sam ga iz sklonosti prema duhovnoj disciplini i po uzoru na vojničku

hijerarhiju ustanovio za svoje teme, čime sam, među nama, samo bio dosledan nedoslednosti našeg ponašanja – iako nikad nisam podnosio vojsku, odlazeći u toj idiosinkraziji tako daleko da budem srećan što je nisam služio makar i uz pomoć bilateralne kavernozone tuberkuloze, iako sam iz dna duše prezirao jednoobrazne mešine u koje ona saliva plastičan čovečiji duh, ipak sam u sopstvenom književnom delokrugu primenjivao kasarnski postupak u njegovom najstrožem vidu. Po tom poretku – evo ga sa razumljivom melanholijom prepisujem iz radne beležnice – Isidor je imao da sačeka dovršenje *Crvenih i Belih*, a potom najverovatnije redakciju *Vremena reči* i *Vremena vaskrsenja*, pre nego što bi smeo da računa na moju pažnju. Tim odlaganjem zadovoljavao sam, uzgred, još jedan princip za koji nažalost ne mogu da tvrdim da je omiljen kod nekih od mojih kritičara, da od njih sa naročitim uvažavanjem pomenem gospodina Pavla Zorića – dopuštao sam, naime, događajima oko Isidora da malčice potonu u prošlost, nipošto da se tamo do guše zaglibe, jedva da se, kao u kupku blatnu, umoče u zaborav, da urone u još nestinuti talog susednih događaja, u kome će im se oštre ivice ublažiti, jasne površine zamagliti a jarke boje istrti, kako bih, kad mi jednom pod pero padnu, mogao da ih bez otpora podvrgnem ličnom osećanju i bezuslovno ličnoj interpretaciji.

Što mi taj umesni plan nije pošao za rukom, nije moja krivica, u svakom slučaju ne samo moja. Tako strog poređak, nažalost, nije odgovarao Isidorovoj nasrtljivoj prirodi, tom tvrdom klupčetu živaca, energije i samoljublja, prirodi koju je on sa monomanskom bezobzirnošću nenadmašnog graditelja naturao okolini, neumoljivo udarao na sve okolnosti unaokolnog života kao rovaš, žig vlasništva, kao pečat sa svog prstena-pečatnjaka. Nasledivši njegovu

žilavost, događaji koje je inspirisao poslednjih godina nasrtljivo provališe u doba u kojem im nije bilo mesto. Kao od šale preskočivši dvadeset stoleća, banuše oni na krševitu golet Gore Iskušnja iznad Jordana, posred tajnog sabora kojim su hrišćanski obraćenici slavili Spasiteljev uskrs što ga je baš tad, na bezazleno uveseljenje posvećenih, jedan izmožden, polugo i rutav fakir glumio, pribivši sebe na rimski krst visoko iznad žitkih, lenjih, svetih voda krštenja. Svaki pokušaj da te uzurpatore moje pažnje, te nesnosne uljeze proteram iz biblijskog područja kojim sam se bavio, ostao je uzaludan. Bilo je beskorisno pružati otpor nečemu čemu je potajno u susret hrlila i moja sopstvena volja. Priklonio sam se toj obesnoj sili u nadi da ću poredak, do kojeg sam držao sve ljubomornije ukoliko sam ga se sve neizbežnije odricao, moći da uspostavim kasnije, na zaobilazan način. Kad stvari tako stoje, nakanih se u duši, napisaću *Graditelje* (naslov mi je savetovala sama tema, ali za njega sam se neopozivo odlučio tek po čitanju prepiske Isidora i Jakova Njegovana, tek pošto sam saznao za, šturo je reći neverovatnu, tajnu ove višegodišnje korespondencije između sina i oca-emigranta), međutim, imprimatur za njihovo objavljivanje daću samo kada po unutrašnjem ustrojstvu ciklusa o Njegovanima na njih dođe red. Daleko od mene beše namera da ovu knjigu, svakako njegovansku po duhu, no nikako najsrećnije odabranu za početak, objavim pre nego što joj srodnim rukopisima utrem put i sagradim neku vrstu mostobrana u javnosti. Suprotan postupak – ovaj zbog koga sam prinuđen da se pravdam – činio mi se onda, i uprkos svemu još uvek mi se čini, kao opasno hvatanje zmijske glave umesto za rep, kao pretraživanje neznane planete, počev od najskrovitijeg, najnepristupačnijeg i najslženijeg jezgra umesto od vidljive i pristupačne kore, premda nema sumnje da se ono

blago zbog koga se trud i ulaže krije ušančeno upravo u tom neprobojnom jezgru.

Kao i svakad u ovoj istoriji obilatoj nepredviđenostima, okolnosti su se postarale da u stranu gurnu moj naivni raspored. 20. oktobra 1967. godine – grozim se neopozivih reči koje ću morati da ispišem kao da njima tek pristupam već učinjenom nepopravljivom činu, ili da ga njihovom dokumentarnom preciznošću odobravam, oturam od sebe i preseljavam prošlost, odakle od njega više neću dobijati uznemirujuće signale – 20. oktobra 1967. godine, između jedanaest i dvanaest časova noću, Isidor Njegovan je izvršio samoubistvo.

Bez muške oholosti priznajem: trebaće mi dosta samosavlđivanja da ukrotim pero da se, poremećeno tugom, smesta ne upusti u hajku za nepojmljivim razlozima (smem li ovako iscrpno obavješten da upotrebim tu praznu reč?) koji su s našeg neimarstva otkinuli najbujniji cvet, a meni ugrabili prijatelja – uverenje da će tokom knjige imati za to dovoljno prilike jedva ga savlađuje – i da se ograničim na one okolnosti Isidorove smrti koje će me privoleti da *Graditelje* iznesem na videlo pre ustaljenog reda. Prva od tih okolnosti bila je anonsa u *Politici*, objavljena 24. oktobra 1967. godine:

„Juče oko osam časova izjutra otkriveno je u porodičnoj kući (Ulica proleterskih brigada 19a) telo arhitekta Isidora Njegovana. Posle prvog uviđaja predstavnik Sekretarijata za unutrašnje poslove, Milonja Božović, izjavio je da je posredi samoubistvo vešanjem, ali da su uzroci još uvek nepoznati. Kako se saznaje, telo je otkriveno pukim slučajem. Nepodignute boce mleka ispred vrata broja 19a izazvale su sumnju raznoslača, ovaj je alarmirao susede, a oni obavestili stanicu

narodne milicije. Vrata su morala da budu provaljena. Leš tridesetpetogodišnjeg arhitekta pronađen je u praznim prostorijama prvog sprata iz kojih su se ovih dana iselili stanari. Istraga je u toku.“

Sličnu noticu objavila je *Borba*, a potom *Večernje novosti* i *Politika ekspres*.

Neću ulaziti u osećanja izazvana ovom potresnom vešću, za mene naročito potresnom jer sam se od njega rastao oko sedam sati uveče zlosrećnog dana i tako, po svoj prilici, bio nezasluzeno poslednji čovek koji ga je video živog i možda mogao da ga spase, neću se, već i u ime sopstvenog dostojanstva, podati izlišnoj rekonstrukciji košmarnih dana što sam ih sve do sahrane proveo, najpre sa njegovom starom bonom Adom, a kasnije sa njegovom sestrom Hristinom; kukavički ću pohitati pod zaštitu činjenica i reći da sam, takoreći istovremeno sa obaveštenjem o Sidovoj smrti, preko pošte dobio iz Krunske oveći paket o čijem sadržaju neka kasnije bude govora, a za sada neka bude dovoljno ako vas izvestim da mu nije bila pridodata nijedna reč komentara, osim što je pored mog imena na adresi (stanovao sam u ulici Prote Mateje 20, dakle ni nekoliko stotina metara daleko od njegove kuće) bilo dopisano: *Piladu*.

Mada opet, štono kažu, „trčim ispred rude“, ne mogu odoleti iskušenju da pobliže rastumačim značenje ovog imena, tim pre što mu je ona naknadno dopisana reč bila poslednja, skoro da se kaže testamentaran rukopis, diskretan oproštaj sa mnom, a preko mene i sa vlastitim detinjstvom, i što je – ili mi se tako pričinilo – nosio u svojim disciplinovanim gotskim crtama, kao da su izvučene pod strogom stegom šablona, svečani omen bliske smrti. Ova preuranjena intervencija u prirodan tok radnje nimalo neće doprineti

da se raspoznava sržni, osećajni osnov našeg dugogodišnjeg druženja – zar smem da ga tako prekrstim kad je umela da prođe čitava godina da se ne vidimo, iako smo stanovali takoreći nos uz nos? – pa je ni u kom slučaju ne valja shvatiti drukčije do kao dirljivu sličicu iz dečijeg albuma, malo, dabome, preuveličanu, ponešto retuširanu i preudešenu za javnu upotrebu, jer bi se u protivnom moglo pomisliti da je naše prijateljstvo uvek bilo tako dioskurno, čvrsto, skladno i uzajamno. Tek posle ovih ograničenja usuđujem se da kažem da smo se četrdeset četvrte godine obojica našli u bežaniji, na imanjima naših majki blizu Deliblatske peščare, i da nam je tamo, više se bogami i ne sećam kako, dopala u ruke dražesna knjiga Gustava Švaba *Priče iz klasične starine*. Kome ona nije uzburkala uobrazilju herojskim legendama gde je, ruku na srce, ono nesumnjivo pedagoško nemarno bilo izmešano sa mutnim i nehrišćanskim shvatanjem morala, što je uprkos pretežno podlom naličju čvrsto držao na okupu svet ljudolikih bogova i bogolikih ljudi drevne Helade. Treba li izričito reći da smo i nas dvojica podlegli čarima znamenite knjige, a ja se ni sada ne libim da je, sa sažaljivim osmehom upravljanim na prošlost, prelistavam u retkim trenucima odmora, iako mi je posle starozavetnih studija i izučavanja biblijske arheologije, posle očaravajućeg poznanstva sa punokrvnim, tajanstvenim i preplodnim životom Obećane zemlje, antički svet najednom postao jalov, beskrvan, izveštačen, ni vruć ni studen pa, budući mlak, dostojan da se iz duha izluči. Onda, u bežaniji, naravno, nije bilo tako. Naše igre, u koje su, na užasavanje naših majki, osobito gospođe Angeline, počeli da se infiltriraju seoski oblici zabave praćeni seljačkim temperamentom – rado smo igrali klisa (vrsta primitivnog golfa), zatim piljaka, trule kobile i krišom, naravno, krajcerice – naglo su promenile

ruho i odbacivši kratke pantalone navukle hitone, toge, tunike i bronzane oklope sa sjajnim kacigama, u stvari kartonske pancire sa loncima adaptiranim u šlemove. Iz knjige Gustava Švaba preuzimali smo gotove pustolovine u koje su, kao po nekom naopakom pravilu, zapadali dični Grci, u granicama tih pomalo priprostih inscenacija birali uloge već prema svojim sklonostima i karakteru, i ponavljali njihove zgode i nezgode, ne držeći se baš uvek Švabovog scenarija, nego puštajući da dođe do izraza i naša sopstvena mašta, a neretko i takmičarska ambicija. Ne treba biti u sumnji, ovo odista kažem bona fide, da je Isidor, pritom, uvek bio Ahajac Ahil tamo gde sam ja morao da se pomirim sa ponižavajućom sudbinom Trojanca Hektora, mudri konstruktor i graditelj Dedal (on se već onda bio odlučio da ostane u plemenitom zanimanju oca i dede) gde sam ja postao lakomisleni Ikar, Herkul tamo gde sam se ja zadovoljavao skromnijom rolom Tezeja. Ostali, sporedni učesnici ovih istorijskih igara (u savremenom žargonu reklo bi se „široke narodne mase“) bili su regrutovani među decom meštana, paora, napoličara ili najamnika sa imanja i izbeglica iz Srbije, i njihov udes, predodređen Švabovim brutalnim scenarijem i usavršen našim još okrutnijim korekturama, najčešće nije bio zavidan. No, takvu je sudbinu sama istorija dodelila narodima, i mi nismo bili vlasni da je u bilo čemu menjamo. Sve ovo pričam ovako potanko samo da bih vas doveo do pomisli, zbilja ne znam kome je prvo palo na pamet, da naše drugarstvo, trenutno u stanju plime, premda će ga ubuduće snaći i oseke, očvrsnemo, ukorenimo, takoreći obavežemo na istrajnost nekim plemenitim uzorom iz grčke starine. Ahil i Patroklo nisu dolazili u obzir. Njihovo dirljivo prijateljstvo nije posedovalo iole duhovniju predistoriju. Uprkos plemenitoj leguri, imalo je garnizonsku narav slučajnog i privremenog saveza

ubojica, noćnika, bečara, ispičutura i razvratnika. Parnjake Kastora i Poluksa odbacismo u prvom redu kao blizance čija je međusobna naklonost bila bogomdana, a zatim u životu Dioskura, ako se zanemari mater im Leda, nije bilo žene, a mi smo imali Isidorovu sestru Hristinu, o čijem smeštaju u naš imaginarni svet moradosmo da vodimo računa, ako ne zbog njihovih bratskih osećaja, ono iz obzira prema naklonosti koju sam, zahvaljujući rusooovskim okolnostima života na selu, kradom počeo da gajim prema toj krhkoj devojčici, tamnoj kao zemljani kliker i živoj kao varnica. Moj predlog da se prozovem Scilom a on da bude naspramna hridina – Haribda, Isidor napade sa uvređenom zlovoljom. Sa njom je i inače odbijao svaku šalu u stvarima do kojih je ozbiljno držao, i ta suvoparnost, ta nesavitljiva krutost, ta jetka doslednost ostala je i kasnije jedna od presudnih determinanti njegovog razvoja i kao čoveka i kao umetnika-graditelja, ako se izuzme jedan jedini slučaj, tako strašan, tako demonijačan da o njemu za sada nemam ni hrabrosti, ni volje da govorim. Konačno, izbor pade na Oresta i Pilada. Ti mladići su zadovoljavali sve uslove, prijateljstvo im je bilo onog višeg, spirituelnog soja, izvesno srodstvo kao da im se u dlaku poklapalo sa stepenom srodstva u kome smo stajali ja i Sid a, pored svega, Agamemnonov sin imadaše sestru Ifigeniju, u koju je svečano bila proizvedena mala Hristina. Ne mogu, međutim, da poreknem da je naša Ifigenija mnogo godina kasnije, na svojoj Tauridi, bila mudrija od mitološkog modela – lake ruke žrtvovala je i Oresta i Pilada. Dosta dugo smo jedan drugog nazivali tim uzornim imenima, a kasnije izmenjivali i pisma sa potpisima „Orest“ i „Pilad“, da se oko četrdeset osme spomen na njih ugasi zajedno sa privremenim izumiranjem prijateljstva i, evo, dve decenije docnije, obnovi u tako dramatičnim okolnostima i samo

u jednoj jedinoj reči kaligrafski ispisanoj na poštanskim žigovima premreženoj modroj koverti.

A sada, evo me opet tamo gde sam stao, dopuštajući sebi prividno udaljavanje od teme čiji smisao čeka da se u nekoj narednoj prilici otkrije, evo me opet nad Isidorovom posthumnom pošiljkom. U onom metežu u kome se ni glas o samoubistvu još nije slegao u prepadnutoj svesti (povrh svega, morao sam da se postaram i za njegovu sahranu), jedva sam bio kadar da letimično pregledam tek uručeni paketić, pa i tada samo u potrazi za porukom, nekim nagoveštajem, ma kakvim objašnjenjem. Nije ga bilo. Meni neposredno upućena je samo ona Isidorovom rukom ispisana oznaka „Piladu“, jedina živa reč u mrtvoj mreži otkucanih slova. Sadržaj pošiljke, međutim, sastojao se od pozamašnog svežnja Jakovljevih pisama iz inostranstva (uglavnom iz Pariza i Buenos Ajresa) i dve Isidorove lične beležnice; jedne boje meda na kojoj je stajalo: „Spomenik Revoluciji – 1. oktobar 1965. god.“ i druge sa azurnim koricama, uvijenim u providan polivinil, preko koga je pisalo: „Sanjarenja o graditeljstvu – 5. februar 1955. god.“. Međutim, reč „Sanjarenja“ beše precrtana i zamenjena izrazom „Razmišljanja“, a ispod te ispravke beše ispisano datum, 2. avgust 1959. god., kao da je autor izričito hteo da ukaže na bitnu promenu u karakteru svojih zapisa, na to da su njegova bezoblična umovanja o građi, građenju, graditeljstvu i graditeljima, slična neprimenjivim sanjama, počev od tog datuma počela uzimati praktičan sklop neke neimarske doktrine. Odložih ih u nameri da ih kasnije podrobno ispitam, ne sumnjajući da će mi one odsudno pomoći u restauraciji Isidorovog mnogostranog lika, koji je za sada, kao neka labava, provizorna žičana konstrukcija, kao formiran ali neispunjen kostur, stajao usred nedovršenih *Graditelja*.

Traverze, doduše, behu razapete, ugaono kamenje uglavljeno, temelji prokopani do duboke i čvrste podloge prošlosti, grubi zidarski radovi behu uglavnom pri završetku, i već se u hiljadama reči-opeka mogao nazreti neobičan, da ne kažem nastran sklop Isidorove duševne građevine, ali nije bilo svoda, krovne konstrukcije ni prilaznih puteva, ornamentika ne beše ni zamišljena, sočne boje za zidove još ne behu izmešane, a tanani zanatski radovi tek su imali da se obave. Isidorove beležnice pale su u dobar čas, kao što strelovita otkrivalačka misao, posle obeshrabrujućih sumnji, kolebanja i nedoumica za crtaćim stolom, iznenada obasja čitav učmao projekat nekim spasonosnim rešenjem. Znam da ovakva sebična mudrovanja nad lesom prijatelja, ove profesionalne kalkulacije sa smrću, neće nimalo doprineti da ostavim dobar utisak na čitaoca koji od mene očekuje duševnost i nekoristoljublje, dve osobine koje se ni njemu samom ne rasipaju. No, Isidor bi me razumeo, Isidor bi mi oprostio – veliki majstor oblika bio je uvek kada je u pitanju njegovo delo i veliki majstor samoživosti.

Moja prva dužnost, zacelo ne i najteža, bila je da o njegovoj smrti izvestim one koji su ga voleli, voleli najčešće uprkos tome što im za tu naklonost nije pružao nikakav primamljiv povod, a ponajmanje ohrabrenje. Te osobe, sve s reda, bile su žene. Bez preterivanja se može reći da je u jednom uslovnom smislu Isidorova mladost protekla *a l'ombre des jeunes filles en fleurs*, da je, poput zabrana, bio ograđen, opkolišan ženama, zasićen njihovim nežnim likovima, moćnim emocijama, zagušljivim mirisima a bogme i uticajima, mada će, znam, ovaj zaključak izgledati proizvoljan kada se za koji trenutak bude saznalo gde su *sada* i koliko daleko od njega bila vrela tih senki što su ga bojile jarkim, uzbudljivim,

neuravnoteženim ženskim senzibilitetom, nema sumnje još i sa ove fizičke udaljenosti. Telefonirao sam najpre Hristini, udatoj D'Amber-Kartie, u Bazel, a zatim napisao dva pisma, prvo staroj Adi u samostan „Sestara Isusovog Srca“ kraj Kranja, drugo Hani (o njoj ovde nema smisla govoriti, jer će za to dovoljno prilike biti kasnije), koja je radila u *Ženeviju* – *departmen Ot-d-Sen* kao tehnički crtač firme *Džordž i Si*. Naravno, najteže mi je pala dužnost da obavestim Isidorovu majku, gospođu Angelinu, mada je njeno stanje pružalo tom poduhvatu izvesne (nepouzdanе!) olakšice. Nije se sa izvesnošću moglo predvideti kako će primiti udarac, pa sam joj, po odobrenju doktora Jerotića i, moram dodati, uz njegovu dragocenu asistenciju koja je daleko premašala stručnu obavezu, a prešavši preko žalosne činjenice što joj time uskraćujem mogućnost da isprati sina na poslednjem putu kroz život, rekao da je Isidor neočekivano morao da otputuje, nipošto ne sluteći da ovom lažju ironično zaokružujem jednu neverovatnu farsu u kojoj su majka i sin živeli godinama, i koja je uzela ne malog učešća u oblikovanju njihovih nesrećnih udesa.

Ono što se neposredno mene ticalo u iznenađujućem toku što su ga uzeli događaji, izuzimajući, prirodno, potištenost usled gubitka prijatelja, bilo je pitanje da li i u kojoj meri nastali preokret utiče na moju odluku da odložim izdavanje *Graditelja*. Ispostavilo se da nema razumnih razloga zbog kojih bih tu odluku izmenio, štaviše, ta nerastumačljiva smrt i njegove lične hartije, koje sam posle nje baštinio, zahtevale su pregled, dopunu a možda i reviziju čitavog manuskripta u svetlosti novog stanja stvari. Mogu reći da sam, dabome isključivo u profesionalnom smislu, bio srećan (evo, opet, te neprikladne reči zbog koje mi pretili prezir) što najzad imam

one prave visceralne razloge za odgađanje, i što se više ne moram uklanjati iza paravana nekog izmudrenog plana.

Pogađate li, a morali biste, da sam i ovog puta pravio račun bez krčmara? Savladao me je treći događaj u ovoj dvogodišnjoj konsektivnoj seriji iznenađenja, neverovatniji od samoubistva, neobjašnjiviji čak i od njegove odluke da projektuje spomenik Revoluciji, događaj toliko apsurdan da se jedva usuđujem da ga iznesem, mada je nezaobilazan, pa se neću srditi, a na to i prava nemam, ako mi se odmah ne poveruje na reč, nego se novine potraže kao dokaz, jer će se na taj način ratifikovati i moje sopstveno odbijanje da poverujem vestima koje je 26. oktobra 1967. godine, na dan Isidorove sahrane, objavila *Politika*, a sutradan naširoko preživala cela jugoslovenska štampa. Da bih izbegao nespo-razum, umesto da ih prepričavam, biće najkorisnije da ih navedem doslovno:

List: *Politika*

Datum: 26. oktobar 1967. godine

Izdanje: beogradsko (mada je vest svakako objavljena i u izdanju za unutrašnjost)

Mesto u prelomu: strana peta, četvrti stubac pri vrhu.

Fotografija: Isidorova slika u poluprofilu (na granici upotrebljivosti usled ogrebotina, mrlja i mreine po ivicama, koja svedoči da se negativ „uležao“)

Naslov:

PROTEST PROTIVU PRINUDNE SMRTI –
DOBROVOLJNA SMRT

Podnaslov:

U opraštajnom pismu mladi arhitekt Isidor Njegovan objašnjava razloge koji su ga naveli na samoubistvo

Potpis ispod članka: D. D.

Tekst članka:

„Kada smo 24. o. m. doneli vest o tragičnoj smrti inženjera Isidora Njegovana, u kome je jugoslovensko neimarstvo izgubilo jednu od svojih najistaknutijih nada, još se nisu znali uzroci koji su tridesetpetogodišnjeg arhitektu naveli na ovaj sudbonosan korak. Juče, međutim, stiglo je u našu redakciju njegovo pismo bez datuma, ali po svemu sudeći pisano neposredno uoči samoubistva. Poštujući njegovu poslednju volju, a u nadi da će ono poslužiti svrsi u čiju službu je ovaj daroviti umetnik stavio i sopstveni život, mi ga objavljujemo u celini:

’Sa osećanjem straha, stida i revolta već nekoliko godina pratim ono što se događa u Vijetnamu. Više nisam u stanju da podnesem nemoć koja me, protivu moje volje i mojih načela, čini saučesnikom toga rata. Pošto svojim životom ne mogu da sprečim to saučesništvo, odlučio sam da ga prekinem smrću. Umiram u nadi da će ova, u punoj svesti i savesti izabrana smrt pomoći ljudima da shvate šta u močvarama delte Mekonga nesvesno i besavesno gube.

Isidor Njegovan.”

Iskreno govoreći, na mucu sam sa čime da uporedim svoje preneraženje. Ako sam njegovom naprasnom smrću bio konsterniran, ovim besmislenim razlogom bejah ošamućen jer, na kraju krajeva, smrt uvek odgovara svačijem životu, ona mu je kruna po kojoj smo svi kraljevi, a samo razlozi mogu biti ono što taj prirodan spoj može da naruši ili dovede u sumnju. Bez obzira na svečani rečnik i prilično ubedljiv ton (u kome je ipak nešto škripalo, kao da je niz

dobro podmazane zupčanike rečenica lutalo razmetljivo zrnce prljavštine), *ovako* sročeno pismo manje je ležalo Isidoru nego što bi Zemlji ležao pljosnat oblik, ili pojmu božanskog uvredljiva bespomoćnost. Bilo je nečega neopisivo neiskrenog, veštačkog u njemu, uprkos, ne sporim, dostojanstvene, gotovo uobražene ozbiljnosti od koje je bilo sastavljeno, nešto, usudio bih se reći – a sen Isidorova neka mi za ovu smelost oprusti – nešto podlo. Da, *podlo*, to je bio onaj gorak pridev koji mi se, poput kaplje otrova, gojio na vrhu jezika dok sam ga čitao i pročitavao nebrojeno puta, sve zavodeći mišlju da ću ispod neke reči, kao pod nadgrob-nim kamenom, pronaći kakav potajni znak. Nažalost, iako duh pisma nije bio njegov, a stil i terminologija pogotovu, rukopis je bio njegov, i tu nije moglo biti nikakvog utešnog dvoumljenja. Lično sam obavio potrebna upoređivanja, a da bih bio savršeno siguran, zamolio sam za ekspertizu priznatog grafologa g. K., inače zakletog sudskog veštaka.

Koliko me sećanje služi (najzad, tu su i moji dnevници da ga potkrepe i osveže), u razgovorima što smo ih u posled-nje vreme vodili na najrazličitije teme, rata u jugoistočnoj Aziji nikada se nismo doticali. Istine radi moram zabele-žiti jedan jedini slučaj, ali on pre ide na ruku saznanju da je to mrcvarenje bogu iza leđa bilo sasvim izvan područja njegovog interesovanja, jer je tom prilikom (raspravljalo se o protestnom spaljivanju budističkih kaluđera u Sajgonu) ispoljio prema njemu nadljudsku – ili neljudsku, ako vam je milije – ravnodušnost, sličnu Arhimedovoj kada se na obasjanom pesku Sirakuze u ognju brinuo jedino za svoje krugove. Bezmalu odvajkada, a u poslednje vreme isključivo, bio je zaokupljen ličnim dilemama, pored slučaja sa ocem, u prvom redu sve netolerantnijim zahtevima svoje neimar-ske umetnosti, pa ga se „onaj tamo mali, prljavi rat“ mogao

ticati samo ukoliko je bio opasan (a u ovom stadijumu i na toj interkontinentalnoj udaljenosti zar je mogao biti?) za njegove građevine i graditeljstvo uopšte. U tom, razume se, uprošćenom smislu, rat ga je uzbuđivao, plašio bezlično kao zemljotres, kao erupcija vulkana, kao grom, kao poplava. Kad je o njemu razmišljao – o ratu uopšte, nikako o nekom određenom – on svojom od straha presenećenom maštom nije video ljude kako umiru pod ruševinama, već zgrade koje se raspadaju u praznom raščovećenom prostoru, što se kao iscrtano vazdušno platno držao jedino na nevidljivom ramu čistih statičkih jednačina; video je kako se Keopsova piramida sa Sfingom luetična nosa mrvi u peščanu dinu, hučno rasipajući po zapadnoj pustinji dva i po miliona kubnih metara svoje zapremine, sabijene između trougaonog nebeskog principa i kvadratnog principa Zemlje, kako sa Karnakom pada poslednji spomen na svestvoriteljskog sunčanog Amona, pod udarima čeličnih munja gde se, kao svilaste čahure, kao beskičmene mahune, drobe hram u Buda-gaji, paučinasta pređa Hajderabada, Džama Musjid, hiljadu stubova Velikog hrama u Maduraju, Tadž-Mahal, ta neuporediva nekropola ljubavi; oplakivao je petom rata zgaženu glavu Valerijusovog Panteona, Nebeski hram razmazan po zemlji kao krv neke zlatne stenice, zgarišta Carske rezidencije u Pekingju, Zmajeve pagode u Šangaju, Posejdonovog hrama u Pestumu; sa užasom je posmatrao kako se Kalikratesov, Iktinosov i Mnezikleov Akropolj, to džinovsko radilište jelinskog graditeljskog duha, pretvara u isto tako džinovsko radilište varvarske smrti materije, nevinog kamena, bezazlenih frizova, karijatida koje nikome ništa nisu učinile našao osim što su svojim ljudolikim oblikom vapile za prolaznošću, kako se kruni Zid plača, oronuli sever zlačanobelog Irodovog hrama na Sionu, da mu se drevni prah, vijan nekom osvetničkom ironijom, pomeša

sa mramornim trunjem slavoluka Cezara Tita, njegovog razoritelja; pod Isidorovim nemoćnim okom urušavale su se ruine, kao da to smrt sama oblikuje svoju arhitekturu oprečnu svrgnutim oblicima istorije, ostaci Antemiosove i Isidorosove Aja Sofije, džamije sultana Kait-Beja, čipkaste Muhamed Ibn Jusuf al-Amharove Alhambre u Granadi; gledao je da kao kameno snoplje pod vatrenim kosijerom padaju mletački Sv. Marko i pariski Notr-Dam, katedrale rođakinje u Šartru, Sevilji, Remsu, Amijenu, Kelnu, Minsteru, Kenterberiju, svuda gde je probuđeni kamen šikljajući u visine tražio Boga; sa grozom je preživljavao agoniju palata Kančelarije, Čertoze, Vendramini, Piti, Stroci, Pikolomini, Gondi, Grimani, Mediči, Borgeze, Pezaro, Farneze, sramnu propast zamkova Bloa, Vavela, Fontenbloa, Šambora, Šenonsoa, Sen-Žermen-an-Lea; gledao kako kroz ništavilo pružaju jedno drugom izdruzgane kamene ruke Sabor Vasilija Blaženog u Moskvi i Knežev dvor u Dubrovniku, zamak Longfor u Solsberiju i palata Cvinder u Drezdenu, Kolež Santa Kruz u Valjadolidu i Mramorna crkva u Kopenhagenu, Većnica u Salamanki i Opera u Parizu, gde zaboravu predaju svoju nenadmašnu strukturu londonski Sv. Pavle i rimski Sv. Petar, Vestminsterska opatija i Eskorijal, Kremlj i Luvr, Parlament na Temzi i Versaj na Seni, združeni u istom ropcu, istom bučnom izdisanju materije; ne, nisu pred njim iščezavali ljudi nego su se bespomoćno grčile otelotvorene ideje Pijetra Lombardija, Jurja Dalmatinca, Albertija, Amantea, Domenika iz Kortene, Bramantea iz Urbine, Antonija Filarea, Rimljanina Vinjole, Paladija, Sansovine, jedinstvenog Mikelandela, Rafaela Sanktija, Pjera de Šambiža, Trenkoa, Leskoa, Bilana, kraljevskog četvoroprega Persijea, Fontena, Viskontija, i Lefijela, uzvišeni nacrti Zil-Arduena Mansara, Servandonija, Balija, Hristofera Rena, Barija, Viole-le-Dika,